

Лариса Лехан

Конфесії Кривого Рогу та їх вплив на формування громадянського суспільства

Larisa Lekhan

Confessions in Kriviy Rig and their influence on civil society formation

There is an active cooperation of a church and a state in Ukraine under conditions of forming civil society. And social-political and religious life in Kriviy Rig is not an exception in that process. Representatives of various confessions are actively involved in forming of «the third sector».

Keywords: church, civil society, Kriviy Rig Council of Churches

В умовах формування громадянського суспільства в Україні активізується співпраця церкви і держави. Не є виключенням у цьому процесі і суспільно-політичне та релігійне життя у Кривому Розі. Представники різних конфесій міста активно долучаються до формування «третього сектора».

Ключові слова: церква, громадянське суспільство, Криворізька Рада Церков

Останнім часом Кривий Ріг, завдяки його небайдужим мешканцям, перебуває у центрі уваги всеукраїнського масштабу. Це зумовлено досить неоднозначною ситуацією, яка склалася у місті ще з початку Революції Гідності – події, що сприяла швидкому зростанню громадянського суспільства. Одними з перших, хто долучився до цього процесу, були священики та релігійні громади. Тому спершу дамо коротку інформацію про конфесії, які існують у нашому місті.

Поліетнічність мешканців міста визначила його поліконфесійність. Це стало яскраво виражатися у період незалежності нашої держави. Хоча воно й належить до того регіону України, де історично більшою мірою було поширено православ'я, проте на початку 90-х років почали активно відроджуватися парафії різних конфесій, ліквідовані ще у довоєнний період ХХ ст. Однак є цілком зрозумілою кількісна перевага храмів і церков УПЦ МП – їх у місті 39¹.

Більшість із них функціонувала і в радянський період, але їх будівництво значно поживавилось у посткомуністичну добу. У 1997 р. відкрито два монастирі (чоловічий і жіночий) того ж підпорядкування. Прикметним є той факт, що приміщення для цих релігійних закладів виділено рішенням Криворізької міської ради. *Для розміщення Свято-Покровського жіночого монастиря надали будівлю ліквідованого дошкільного закладу, а в користування Свято-Володимирського чоловічого монастиря передано комплекс приміщень колишнього міського психоневрологічного диспансеру. Як свідчать історичні документи, ці споруди були збудовані у 1916 р. меценатом Галковським для притулку бідняків, а в довоєнний час минулого століття в них розміщувалась міська лікарня ім. Крупської².*

На початку XXI ст. у Кривому Розі спостерігається динаміка зростання парафій УПЦ КП. У 2005 р. їх було 9³, а сьогодні – 14⁴, проте це значно менше, ніж приходів УПЦ МП.

Громада Української Греко-католицької церкви в Кривому Розі була заснована в 1995 р. і тепер має 2 парафії: Святої Трійці і Святих Володимира і Ольги⁵.

Римо-католицька громада св. Бригіди існувала у місті ще в кінці XIX ст. і налічувала понад 1300 прихожан. Парафія купила великий будинок у місцевого поміщика Харченка в 1900 р., який перебудували на храм. А згодом, у 1920 р. в ході антирелігійної кампанії церкву закрили. В наші часи перша Служба Божа відбулася на ініціативу ксьондза Марціна Янкевіча 29 травня 1993 р. Офіційно спільнота була зареєстрована 2 лютого 1995 р. як римо-католицька парафія Успіння Пресвятої Диви Марії⁶.

Сучасна єврейська община у Кривому Розі почала відроджуватися у кінці 90-х – на початку 2000-х рр. У довоєнному Кривому Розі вона була досить численна і становила 25% мешканців міста, мала кілька синагог, які зруйновано більшовиками ще до початку Другої світової війни. Урочисте відкриття нового «Бейт Кнесет» – «дому зібрання» відбулося 29 серпня 2010 р. Інфраструктура общини включає: синагогу «Бейт Штерн Шульман», дитячий садок і школу «Ор Авнер». У приміщенні синагоги відкрито приватний музей Михайла Мармера⁷. Діяльність закладу спрямована на поєднання екскурсій з освітніми програмами (історичні уроки, семінари, круглі та дискусійні столи тощо) для школярів, студентів, вчителів, науковців. Основним завданням музею є збереження пам'яті про національну індивідуальність і традиції єврейсько-

го народу та формування в суспільстві атмосфери толерантності, між-національної та міжрелігійної згоди.

У місті функціонують і церкви протестантського напрямку, зокрема, п'ятидесятники – 37 громад, євангельські християни-баптисти – 10, адвентисти сьомого дня – 13, свідки Єгови – 10 громад (станом на 01.01.2009 р.)⁸. Ці релігійні об'єднання досить активно ведуть широку релігійно-просвітницьку роботу, благодійницьку, виховну і місіонерську діяльність.

Не зважаючи на те, що у Кривому Розі мешкає значна кількість мусульман (азербайджанці, курди, чеченці), мечеті у місті немає.

Таке різноманіття конфесій, безумовно, впливає на суспільний перебіг подій у місті. Провідний релігієзнавець А. Колодний у 2013 р. обгрунтовував думку про наявність у релігійно-церковному житті України глибокої кризи⁹. Однак процеси, які відбуваються після Майдану в країні і, зокрема, в Кривому Розі, певною мірою спростовують це переконання. Не будемо заперечувати, що міжконфесійні конфлікти в нашій державі мають місце. Проте треба віддати належне священикам міста, які в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої дестабілізації винесли спільну ухвалу об'єднати свої зусилля. Вони стали духовними наставниками небайдужих містян, які висловили активну громадянську позицію і готовність захищати суверенітет держави.

6 травня 2014 р. православні, католики, протестанти створили Криворізьку Раду Церков (далі – КРЦ) – представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган, що діє на громадських засадах. Цього ж дня було схвалено Декларацію, яку підписали представники таких релігійних громад: Всеукраїнської Християнської Асамблеї, Всеукраїнського Союзу церков християн віри євангельської – п'ятидесятників, Німецької євангелічно-лютеранської церкви України, Об'єднаної церкви християн віри євангельської, Об'єднання Християнських церков «Дім Хліба», Римо-Католицької Церкви в Україні, Української Греко-Католицької Церкви, Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Уніонної Конференції Церкви адвентистів сьомого дня¹⁰. Не підписали Декларацію і не ввійшли до складу КРЦ священики УПЦ МП.

Рада репрезентує об'єднаний голос і спільну позицію церков Кривого Рогу. Тривалість головування на засідання КРЦ складає 1 рік. 11 червня 2014 р. її очолив О.Агарков, благочинний Криворізького райо-

ну Української православної церкви Київського патріархату, протоієрей Храму святих мучениць Віри, Надії, Любові. Секретарем КРЦ став Р. Морозов. 23 грудня 2015 р. головуєчим КРЦ на 2016 р. обрано єпископа об'єднання церков «Дім Хліба» В. Григораша, який сказав: «Ми повинні донести до Кривого Рогу погляд з небес на землю, на все, що відбувається в нашому суспільстві. Як Іоанн Хреститель, в свій час, Церква сьогодні покликана бути «голосом волаючого» і коли ми разом, наш голос стає набагато голоснішим і сильнішим»¹¹.

У Положенні про КРЦ зазначено, що вона є незалежною від будь-яких політичних партій, рухів, інших громадських формувань та їх керівних органів. Основним завданням Ради є:

- поширення діалогу серед Церков, налагодження братерських стосунків і співпраці у поширенні християнських істин та відродженні християнської моралі у суспільстві;
- координація та узгодження спільної позиції криворізьких Церков на міжконфесійному, державному та міжнародному рівнях;
- сприяння міжконфесійному взаєморозумінню та злагоді у суспільстві;
- встановлення партнерських відносин між державою та церквою задля духовного відродження українського суспільства;
- обговорення актуальних питань релігійного життя та підготовка взаємоузгоджених пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, насамперед, що стосуються релігії, духовності і моралі;
- організація та проведення конференцій, семінарів, нарад тощо з питань духовності, застосування і додержання законодавства;
- налагодження співпраці з органами державної влади і органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями у сферах спільної відповідальності перед Богом та суспільством.

Представники КРЦ добре усвідомлюють: без тісної співпраці з органами державної влади, громадськими об'єднаннями реалізація поставлених завдань буде ускладненою, тому у Положенні Ради зазначили, що вона може звертатися до органів державної влади і органів місцевого самоврядування, а також до керівних органів неурядових і релігійних організацій з відповідними пропозиціями і соціальними ініціативами та з метою отримання інформації, необхідної для її роботи. Також залучатиме до роботи експертів і фахівців з питань, що вносяться

на розгляд Ради, може приймати звернення до громадськості і до органів державної влади та органів місцевого самоврядування¹².

Ю. Морозов (брат Р. Морозова) в своєму блозі цілком слушно зауважив: «На сьогодні чи не найголовніше, що вона (КРЦ) робить – це публічно демонструє єдність і закликає до неї інших. Закликає власним прикладом. А ще – все більш впевнено виходить за стіни і вчиться говорити з людьми. Не тільки зі своїми прихожанами, а з тими, хто прагне істини. Хто зрозумів, що є щось важливіше, ніж гроші і влада. Говорити зрозумілою мовою і не просувати свій порядок денний, а давати відповіді на питання, які по-справжньому хвилюють. Місцева влада традиційно без захоплення сприймає будь-які нові непідконтрольні їй ініціативи. Намагається випхнути Раду, яка прагне діяти як громадське об'єднання, суто в релігійне поле. Але цей процес, схоже, не спинити»¹³.

Дійсно, КРЦ не тільки задекларувала свою активну громадянську позицію, а й за досить короткий час продемонструвала її. На підтвердження слів отця Івана Ортинського, який вважає, що «основний вислів релігійності, яким є молитва, постає характерною питомою рисою нашого народу»¹⁴, на ініціативу КРЦ у березні-квітні 2014 р. з метою національно-духовного відродження у Кривому Розі було проведено 7 (у кожному із семи районів міста) молитовних Віче, на яких звучав заклик до миру і підтримки єдності українського народу. Такі народні збори проходили тричі і влітку 2015 р. на місцевому Майдані. Зокрема, минулого року відбувся великий молебень, присвячений Незалежності України, після завершення якого, на той час голова КРЦ, протоієрей О. Агарков привітав усіх присутніх із Днем Незалежності і закликав кожного долучатись до збереження суверенітету України добрими справами та молитвою, що є запорукою миру на всій українській землі, бо незалежність, на його думку, – це, насамперед, свобода, яку слід базувати на основі Закону Божого.

Не залишились представники КРЦ осторонь виборів у місцеві органи самоврядування 25 жовтня 2015 р. Напередодні, 18 жовтня, в центрі міста, православні, католики і протестанти спільно молились за вибори здібних, богобоязливих, надійних і непідкупних людей: зокрема, молились за свідомість і відповідальність кожного криворіжця; за чесність процесу голосування і підрахунку голосів; за відображення цінностей 10 заповідей в діях майбутніх депутатів криворізької міської ради, районних у місті рад і міського голови.

Священики різних конфесій міста (крім МП) брали активну участь у Віче, присвячених боротьбі з фальсифікаціями на місцевих виборах (жовтень 2015 р.) та призначенню нових чесних виборів. Духовно підтримуючи і надихаючи небайдужих криворіжців, священики УПЦ КП О. Агарков та Ю. Ільків, секретар КРЦ Р. Морозов виступили перед народним зібранням і помолились за реалізацію усіх їхніх прагнень. Слід зауважити, що учасники Віче належали до різних вікових категорій, професій та майнового стану.

Керівники парафій, які входять до складу КРЦ, не обмежуються лише проведенням служби у храмах та виконанням пов'язаних з цим обов'язків. Наприклад, настоятель храму Святого духа с. Новожитомирське Ю. Ільків – головний капелан Криворізького району, входить до складу громадського об'єднання «Перший український батальйон військових капеланів», створеного влітку 2014 р. Отець Юрій був не тільки духовним наставником бійців 40-го батальйону «Кривбас», коли ті воювали, а й опікується їх долею і після розформування військового об'єднання. На його ініціативу і клопотання перед Святейшим Патріархом Київської і всієї Руси-України, предстоятелем УПЦ КП Філаретом бійців 40-го батальйону «Кривбас» було відзначено церковними нагородами – медалями «За жертвовність та любов до України». А заступник командира батальйону Ю. Меньковський отримав орден святого великомученика Юрія Переможця. Ці відзнаки воїни отримали 15 травня 2015 р. на мітингу, присвяченому вшануванню пам'яті загиблих побратимів¹⁵. Протієрей Ю. Ільків був також капеланом Криворізького та Київського Майданів (27 сотня).

Протоієрей О. Агарков священицьку діяльність вже тривалий час поєднує із волонтерством. Він постійно збирає допомогу і організовує поїздки на війну. Зокрема, одна з них була присвячена святу Преображення Господнього. Звіт про неї (як і всі інші) отець Олександр написав на своїй сторінці у Facebook: «Було багато служінь, освячень плодів, якими нас цього року обдарував Бог! Відвідав бійців під Лисичанськом, у Попасній, Артемівську, Слов'янську, Водяному, Опитному біля ДАП. На позиціях біля аеропорту багато спілкувався з бійцями не тільки про віру, а й про стосунки між командуванням і особовим складом. Дуже радує те, що ми знаходимо спільну мову і розуміємо один одного. ... Також величезна подяка всім, хто підтримав матеріально, пиріжками, білизною, літературою для воїнів, овочами і фруктами, для освячення на свято,

Криворізькій Раді Церков і особисто Віталію Кіндрату (пресвітер *Церкви Християн Віри Євангельської «Преображення»* – Л.Л.) за фінансову підтримку (дуже виявилась вчасною, благословінь тобі, брате). Усім, хто молиться, підтримує, фінансує, просто переживає – низький уклін. Нехай вас благословить Всемиловитий Бог! Слава Ісусу Христу!»¹⁶.

Священики Кривого Рогу допомагають бійцям не тільки безпосередньо на фронті, а й тим, хто вже демобілізований і потребує морально-психологічної підтримки. Зокрема, у місті функціонує громадське об'єднання «Набат Кривбас», при якому на базі Криворізького економічного інституту відкрито «Координаційний центр допомоги учасникам АТО та їх сім'ям». Настоятель Свято-Миколаївського храму УПЦ КП, протоієрей Р.Бацвін спілкується з відвідувачами центру, є духівником духовно-патріотичного виховання. Там завжди бажаними гостями є отці Ю. Ільків та О. Агарков.

Хоча в нашій країні церква відокремлена від держави, однак єпископ харківський та запорізький Римо-католицької церкви С. Ширококорядюк на одній із конференцій зауважив, що тільки церква може підготувати політиків, які б мали відповідальність перед Богом і перед людиною, тобто виховати такого патріота, який би не продав свій народ, свою державу¹⁷. Усвідомлюючи користь спілкування священиків із студентською молоддю, керівництво Криворізького економічного інституту надало приміщення у навчальному закладі для каплички апостола Іоанна Богослова, настоятелем якої став отець Р.Бацвін.

Зокрема, КРЦ тісно співпрацює із Об'єднанням Відповідальних Громадян¹⁸ (далі – ОВГ), що було утворене у лютому 2014 р., головою якого є Ю. Морозов. Діяльність КРЦ, а особливо ОВГ, виходить далеко за межі Кривого Рогу. Об'єднання активно займається культурно-освітньою діяльністю. Зокрема, у травні 2015 р. на ініціативу і заходом КРЦ і ОВГ було організовано зустріч із М. Мариновичем, українським правозахисником, релігієзнавцем, політв'язнем, членом Ініціативної групи Першого грудня, членом-засновником Української Гельсинської спілки, учасником Несторівської групи, віце-ректором Українського Католицького Університету у Львові. Зустрічі відбулись на теми, що були цікаві і актуальні для мешканців Кривого Рогу: «Українська молодь і «досвітні вогні» нової доби», «Зміниться українець – зміниться Україна», «Принцип «доданої вартості» і релігійні громади»¹⁹.

У жовтні минулого року на ініціативу Інституту історії Церкви Українського католицького університету та КРЦ відбулася одноденна виставка-конференція, присвячена 150-літтю від дня народження митрополита Андрея Шептицького²⁰. Захід відбувся в парафії святих Володимира і Ольги Української Греко-католицької церкви. Крім цього, учасники виставки прослухали лекцію про вчення та діяльність священика в суспільно-економічному житті. Доповідав Зиновій Свереда, доцент Папського Григоріанського університету (Рим, Італія), який викладає соціальну економіку для студентів з Африки, Азії, Європи. Зважаючи, що на зустрічі серед присутніх парафіян місцевих громад різних конфесій було багато дітей і молоді, дуже слушно прозвучало цитування лектором слів Митрополита: «Нарід моральний, фізично сильний, здоровий і тверезий, легко при усильній праці і ласці Божій здобуває собі навіть в тяжких обставинах добрий бит економічний, доробляється маєтку, стає заможним».

Р.Морозов, секретар КРЦ, здобув богословську освіту в Теологічній семінарії альянсу (2011 р., Наяк, США) і має ступінь магістра гуманітарних наук міжкультурних досліджень. Його життя пов'язане із формуванням громадянського суспільства і «третього сектора». Він став співзасновником культурно-громадського центру SHELTER+, який успішно функціонує вже більше десяти років. Разом із командою однодумців створив унікальну організацію для розвитку потенціалу дітей та підлітків з метою корисного проведення дозвілля. Напрямки роботи центру дуже різноманітні. Згадаємо лише ті, які ввійшли у ТОП-10 подій SHELTER+ 2015 року:

1. Дружба без обмежень – 3-місячний проект, який допоміг людям на візках відчутти себе повноцінними жителями міста, а волонтерам – ще раз зрозуміти свою необхідність та ближче познайомитись з людьми з особливими потребами.

Музика без кордонів – спільний проект КГЦ SHELTER+ та Лондонської організації Roundhouse, який зібрав 30 молодих музикантів в одному місці на 5 днів для того, щоб невпинно працювати над створенням пісень, вийти на якісно вищий рівень та приносити ще більше користі музичній культурі України.

Відкриття Клубу «Схованка» – території розваг та розвитку для дітей від 1 до 6 років, їхніх батьків та подружніх пар.

Хоча КГЦ SHELTER+ залишається неполітичною організацією, багато волонтерів та працівників центру взяли участь у місцевих виборах Кривого Рогу: хтось був кандидатом від партії «Сила Людей», хтось активно допомагав партії в ході виборчої кампанії, хтось працював спостерігачем або членом комісії.

Великий Літній Тімблдінг – щорічна виїзна кількаденна подія для волонтерів КГЦ SHELTER+ та Об'єднання Відповідальних Громадян. Цього літа відбувався в скаутському таборі «Перевал» на Десні під Київом з участю спеціальних гостей: Євгена Іхельзона («Я люблю Азію», «Несторівська група»); Арсенія Фінберга («Фролівська 9/11», «Интересный Киев»); Віти Базан (Код Міста, Спільнокошт, ГО Гараж Генг); Ваче Давтяна (підприємець, бізнес-тренер)

Успішний початок роботи Благодійної вело-майстерні РОВЕР. Волонтери SHELTER+ регулярно створювали місце, куди можна принести свій велосипед і разом з інструктором навчитися його ремонтувати.

Виставка «Прогулянки з месією» – перша міжнародна подія у виставковій залі SHELTER+. «Прогулянки з месією» – це серія фотографій найвищої якості з коментарями від автора (фешн-фотограф Майкл Белк, США), у якій сучасні реалії органічно поєднані зі стилістикою часів Ісуса.

Початок Школи Воркаута в SHELTER+ – регулярних тренувань, що проводяться тренерами Street Workout United (Кривий Ріг) для дівчат і хлопців різного віку, на яких можна вдосконалити своє тіло та навчитись робити різноманітні трюки за допомогою турніка, брусів та підручних засобів.

Вихід на новий фаховий рівень тренерського складу ХФК Пенуел – пройдене навчання ключових тренерів клубу, завдяки якому вони отримали ліцензію УЄФА категорії «С», а також здобуття головним тренером клубу Андрієм Трипольським диплома бакалавра з фізичного виховання.

Вперше проведений в Кривому Розі Міжнародний фестиваль для дітей і підлітків «Чілдрен Кінофест» – безкоштовний кіномарафон найкращих кінострічок з усього світу, що відбувся в залах сучасного кінотеатру «Мультиплекс»²¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що необхідність розвитку «третього сектора» спонукала релігійні громади Кривого Рогу об'єднати свої зусилля. Діалог і тісна співпраця церков різних конфесій між собою та суспільством свідчить про високий ступінь взаємної довіри. Спостерігається роз-

ширення ініціатив з боку церкви. Священники мотивують громадян змінювати систему цінностей: відмовлятися від першочергового задоволення матеріальних потреб. Оздоровлення суспільства може відбутись через духовне зцілення. Спільність дій міської громади та парафій показали їх здатність до формування високого рівня самосвідомості і відстоювання своїх інтересів.

- ¹ План транспортного забезпечення мешканців міста на Великдень 20 квітня 2014 року. – Червоний гірник. – 17 квітня. – 2014. – № 30. – С. 20.
- ² Свято-Покровський жіночий монастир Криворізької єпархії УПЦ // Криворізький ресурсний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krogerc.info/ua/placesofworship/detail/id/65.html>;
- Свято-Володимирський чоловічий монастир Криворізької єпархії УПЦ // Криворізький ресурсний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krogerc.info/ua/placesofworship/detail/id/64.html>.
- ³ Храми УПЦ Київського Патріархату. – Червоний гірник. – 26 квітня. – 2005. – № 64. – С. 8.
- ⁴ План транспортного забезпечення мешканців міста на Великдень 20 квітня 2014 р. – Червоний гірник. – 17 квітня. – 2014 – № 30. – С. 20.
- ⁵ Парафія Святої Трійці. Українська Греко-католицька церква, Донецький екзархат, м. Кривий Ріг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svtr.org.ua/about-our-church>.
- ⁶ Парафія Успіння Пресвятої Діви Марії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://omi.org.ua/pl/krzywy-rog/26.html>.
- ⁷ Кривой Рог // Федерация еврейских общин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fjc.org.ua/templates/page_cdo/aid/1245321.
- ⁸ Відомості про релігійні громади м. Кривого Рогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krvyviri.dp.ua/ua/osxfile/name/171109926324838_s_1o.
- ⁹ Колодний А. Історіософія релігії / Монографія. – К., 2013. – С. 366.
- ¹⁰ Декларація про утворення Криворізької Ради Церков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/KryvyiRihChurchCouncil/posts/827092507343948>;
- ¹¹ Християни Кривого Рогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1686207098262576&id=147951210559874.
- ¹² Положення про Криворізьку раду Церков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://vk.com/topic-69689798_30323869.
- ¹³ Про Криворізьку Раду Церков і Великдень // Блог Юлія Морозова [Елек-

- тронний ресурс]. – http://blogs.lb.ua/yuliy_morozov/301402_pro_krivorizku_radu_tserkov_i.html.
- ¹⁴ Ортинський І., о. Християнство в його виявах і сьогочасних проблемах. Вибрані твори / Упор., наук. ред. і автор вступної статті проф. А. Колодний. – К., 2014. – С. 840.
- ¹⁵ Стецюк В. Річниця героїчного батальйону «Кривбас»: підрозділ розформовується, батальйонне братство залишається [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/vstecuk/posts/875384825862645>.
- ¹⁶ Агарков О. Сьогодні з ранку повернувся з війни! 21 серпень 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1656967964576220&id=100007890969152.
- ¹⁷ Християнські церкви України беруть на себе відповідальність за розвиток громадянського суспільства // Фонд Конрада Аденауера. Представництво в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kas.de/ukraine/ukr/publications/13429>.
- ¹⁸ Об'єднання відповідальних громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vidpovidalni.org>; <https://www.facebook.com/vidpovidalni>.
- ¹⁹ Така ж назва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/events/1640082916227479/permalink/1641829309386173>.
- ²⁰ У Кривому Розі провели одноденну виставку-конференцію з нагоди 150-ліття від дня народження Митрополита Андрея Шептицького // Католицький оглядач [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/u-krivomu-rozi-proveli-odnodennu-vistavku-konferenciyu-z-nagodi-150-littya-vid-dnya-narodzhennya>.
- ²¹ Культурно-громадський центр SHELTER+ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/shelterplus.ua/photos/ms.c>.